

UOT 82(091)

ÇİNARƏ RZAYEVA*

MƏMMƏD CƏFƏR YARADICILIĞINDA HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ İRSİ

Məqalədə görkəmli akademik Məmməd Cəfərin mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin ədəbi irsi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar verilmişdir. İlk olaraq Məmməd Cəfərin Hüseyn Cavid haqqında yazılan ilk monoqrafiyasından geniş danışılmışdır. Giriş, beş fəsildən ibarət olan "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası öz sanballığı ilə seçilir. Monoqrafiyada Cavidin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, şeirləri dramları və yazdığı digər əsərləri təhlil edilmişdir. Monoqrafiya Cavidşünashığın inkişafında misilsiz roy oynayır.

Məqalədə həmçinin Akademikin Cavid əfəndi haqqında yazdığı bir sıra elmi məqalələrə də toxunulmuş, bir sıra təhlillər verilmişdir. Həmçinin "Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlı məqaləsi də geniş təhlilə cəlb edilmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, akademik Məmməd Cəfərin istər "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası, istərsə də Hüseyn Cavidlə bağlı apardığı digər tədqiqatları bu gün Cavidşünasların, eləcə də Hüseyn Cavidə araşdıran digər tədqiqatçıların müraçiat edəcəkləri mükəmməl mənbələrdən biridir.

Açar sözlər: *Məmməd Cəfər, Hüseyn Cavid, monoqrafiya, irs*

Tənqidçi, ədəbiyyatşünas, nasir, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi kimi tanınan akademik Məmməd Cəfər "Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında ədəbi-tənqidi məqalələrin, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərin, aktual ədəbi, estetik və pedaqoji problemlərə aid kitabların müəllifidir" (4). Akademikin geniş əhatəli və zəngin elmi irsində Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğun kimi qüdrətli söz ustalarının yaradıcılıqları ilə bağlı apardığı tədqiqatlar ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, onun tədqiqatlarında Azərbaycanın görkəmli yazıçılarının yaradıcılıqlarının "fəlsəfi-estetik mahiyyətini dünya ədəbi təcrübəsi ilə vəhdətdə dolğun şərh edən, yüksək elmi-nəzəri ümumiləşdirmə gücünə malik əsərləri xüsusi yer tutur" (1).

Otuzdan artıq monoqrafiya, dərslik və kitab, 300-dən çox elmi məqalənin müəllifi olan görkəmli akademik Məmməd Cəfərin tədqiqatlarında mütəfəkkir şair Hüseyn Cavid yaradıcılığı xüsusi ilə seçilir. Məmməd Cəfər mütəfəkkir şairlə bağlı monoqrafiya hazırlayan ilk tədqiqatçıdır. Hüseyn Cavidin ilk, mükəmməl tədqiqatçısı, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Məmməd Cəfər 1960-cı ildə, siyasi bəraətdən (1956) cəmi 4 il sonra "Hüseyn Cavid" monoqrafiyasını çap etdirdi. Görkəmli akademik M. Cəfər bu barədə yazır: "Cavid haqqında əsərimiz, qəti sözümlü də yox idi. Bu vəzifəni öhdəmə götürüb Cavidə öyrənməyə başlayanda mən ikinci və daha çətin bir problemə qarşılaşdım. O da XX əsr ədəbiyyatımızda romantizm problemi idi". Cavid haqqında heç bir sözü olmayan Məmməd Cəfər ortaya elə bir mükəmməl əsər çıxartdı ki, məhz həmin monoqrafiya Cavidşünashığın bir elm kimi formalaşmasında mühüm rol oynadı.

Akademik Məmməd Cəfərin giriş, beş fəsildən ibarət olan "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası öz mükəmməlliyi və sanballığı ilə seçilir. Görkəmli akademik Məmməd Cəfər monoqrafiyanın "Giriş" hissəsində Hüseyn Cavid yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verir. Monoqrafiyanın "H. Cavidin həyatı, ədəbi mühiti və ilk qələm təcrübələri" adlanan birinci fəslində şairin həyatı, ilk ədəbi təcrübələri, ilk dramları "Ana", "Maral" və "Şeyx Sənan" faciəsi haqqında məlumat verilmiş, bir sıra faktlar ortaya qoyulmuşdur. Birinci fəsilə böyük sənətkarın

təbii-halı tam və dolğun şəkildə hazırlanmışdır. O, burada Hüseyn Cavidin ilk şeirlərindən bəhs etmiş və qeyd etmişdir ki, ikisi azərbaycanca, ikisi farsca dörd qəzalı M.T.Sidiqinin arxivindədir. Həminin Hüseyn Cavidin bir ədəbiyyat adamı kimi yetişməsində kimin rolu olmasın qeyd etmiş, onun dünyagörüşünün formalaşmasında hansı təhsil sisteminin təsirini olmasını vurğulamışdır.

Qeyd edək ki, Cavidin Türkiyədə təhsil alması, türk dilinə meyilliliyi bir çoxları tərəfindən yaxşı qarşılanmırdı. Ancaq akademik M.Cəfər görə belə deyildi. O, bu barədə yazır: "Məktublarda Cavidin Türkiyədə olduğu illərdə daim öz vətəni haqqında düşündüyünü, mümkün qədər təhsili tez bitirib, vətənə qayıtmaq arzusunda olduğunu göstərən parçalar da çoxdur. Şair başqa ölkələrdən Türkiyəyə gəlib, tamamilə "osmanlılaşan", "türkiyəli olub gedən" və öz vətənlərini unudan ziyalılar, onların aqibətinə gülib, bu yolun yanlış olduğunu söyləyir. Q.Şərifova yazılmış bir məktubda deyilir: "Burada mən 3-4 sənə qədər dəxi oxuya bilərəm... Lakin validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün unudulacaq bir hala gəlir. Şimdi burada mənlərcə iş başında tatar, türküstanlı, qafqazlı və krımlı var ki, təhsillərini ikmal etdikdən sonra istambul...olub getmişlər. Bu, mənə pək gücedir... İndi əsil məqsəd vətənə xidmət, ham də layiqincə xidmət etməkdir" (2, s. 49). Bu deyilənlərdən də aydın görünür ki, Cavid hər zaman vətəninə bağlı, xalqını sevmə, öz dilini qoruyan bir şair-dramaturq olmuşdur.

"Yaradıcılığının ikinci dövrü" adlı ikinci fəsildə Cavidin imperialist mühəribəsi əleyhinə ilk çıxışları yer alır. Bundan əlavə onun "Şeyda faciəsi", "Uçurum", "İblis" əsərləri verilmişdir. "Şeyx Sonan" dini təəssübkeşliyə qarşı yazılan bir əsər kimi səciyyələnir, "Şeyda"da milyonlar Bakımda mətbəə işçilərinin və yoxsul ziyalılarının, mühərrirlərin faciəli həyatı təsvir olunur. "Uçurum" isə romantik üslubda yazılmış ələ faciəsidir. "İblis" isə M.Cəfərin fikrinə, mühəribə əleyhinə yazılıb, insanlığın tarixi faciələrini əks etdirir" (2, s. 10). O, "İblis" haqqında yazır: "...birinci dünya müharibəsinin törətdiyi fəlakətlər də, onun mürəkkəb nəticələri də göz qabağında idi. Bu nəticələrdən ən mühümü bu idi ki, imperialist cəbhəsi xeyli zəifləmiş, Rusiyada sosialist inqilabı qalib gəlmişdi. Əgər Cavid realist olsaydı, belə bir tarixi hadisə haqqında ondan tamamilə başqa ruhlu bir əsər gözləmək olardı. Amma Cavid romantik idi, "İblis" də romantik bir faciə idi" (2, 138).

Monoqrafiyanın üçüncü fəslə "Məfkurəvi tərəddüdü illəri"no həsr olunmuşdur. Bu fəsildə - "Peyğəmbər" və dini modernizmə etmək cəhdləri, "Afət", "Topal Teymur" və onun tənqidi" yazıları yer almışdır.

Məmməd Cəfər burada Cavidin qələmə aldığı Məhəmməd peyğəmbəri Caviddən əvvəl yazılan əsərlərdə yer alan Məhəmməd peyğəmbərlə müqayisə edir. Əsərlərdən nümunələr verərək təhlillər aparır və bunlarla bağlı yazır: "Məhəmməd haqqında Caviddən qabaq da bədii əsər yazılan olmuşdur. Demək olar ki, bu əsərlərin heç birində tarixin xəbər verdiyi əsil ərəbistanlı Məhəmməd və onun təbliğ etdiyi dini görüşlər, bu dinin mahiyyəti əsas alınmamışdır. İslam peyğəmbərinin surətini və şəxsiyyətini hələ öz zövqünə, təbliğ etmək istədiyi fəlsəfi fikirlərə bir növ uyğunlaşdırmağa çalışmışdır" (2, s. 168).

Sonra burada "Afət" "Topal Teymur" əsərləri ilə bağlı bir sıra təhlillər aparır. "Cavid yaradıcılığının yeni dövrü" adlı dördüncü fəsildə "Azər" dastanı, "Knyaz", "Səyavuş", "Xəyyam", "İblisin intiqamı" əsərləri yer almışdır. M.Cəfər bu monoqrafiyasında bu əsərlərin hər birini romantik əsər kimi səciyyələndirir. Adları çəkilən əsərlərin janrı xüsusiyyətləri, obrazları nəzərdən keçirilir və hər bir əsərə öz münasibətini qeyd edir. Məsələn, "Azər" poeması haqqında yazır: "Azər" hissə-hissə nəşr edildiyi zaman sovet tənqidi bu əsəri fərhələ qarşılamışdı. Oxucuların və tənqidin rəğbəti şairin yaradıcılıq ilhamını daha da çoxdurdu, onu "Azər" kimi yeni əsərlər yazmağa ruhlandırır" (2, s. 241). Verilən parçadan aydın görünür ki, akademik tərəfindən əsərlər geniş və müqayisəli təhlil edilir.

Nəhayət monoqrafiyanın sonuncu fəslində "Cavidin dramalarında sənətkarlıq xüsusiyyətləri" geniş şəkildə araşdırılmışdır. Professor Gülbəniz Babaxanlına da qeyd etdiyi kimi, bu mövzu Cavidşünaslıqda yenidir. M.Cəfər qədər heç bir tədqiqatçı Cavid pəyəsliyinə bu cəhətinə lazımı diqqət yetirməmişdi. M.Cəfər ilk dəfə olaraq Cavid dramalarını xarakterlər və cəhətlər dramı kimi səciyyələndirir. İlk dəfə olaraq, Cavidin Azərbaycan dramaturgiyasında ələ, məişət dramalarının müəllifi kimi xarakterizə edir (2, s. 16).

M.Cəfərin Hüseyn Cavidlə bağlı tədqiqatları yuxarıda sadaladıqlarımızla bitmir. O, monoqrafiyadan əvvəl müəfəkkir şair H.Cavid yaradıcılığı ilə bağlı "Böyük şair-dramaturq", "Hüseyn Cavidin sovet dövrü yaradıcılığı", "Hüseyn Cavid" məqalələrini nəşr etdirmişdir. Hamı da monoqrafiyadan sonra Cavid yaradıcılığı haqqında tədqiqatlarını davam etdirmişdir. Akademik "Seçilmiş əsərləri"nin ikinci cildində yer alan 1962-ci ildə yazdığı "Cavid haqqında söz" məqaləsi də Cavid haqqında yazılan mükəmməl əsərlərdən biridir. O burada Cavid yaradıcılığında ümumi söz acır. Həmin kitabda "Cavid yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlı yazısı da öz mükəmməlliyi ilə seçilir. Həmin məqalənin "Hüseyn Cavidin dramalarında sənətkarlıq" başlığı altında verilən yazı "Hüseyn Cavid monoqrafiyasının beşinci fəslində yer almışdır. Monoqrafiyadan fərqli olaraq burada "Bədii təsvir vasitələri", "Poetik formalar", "Cavidin dili və üslubu" geniş formada araşdırılmışdır. Bədii təsvir vasitələri bəlməsində o, Hüseyn Cavidin əsərlərində işləndirən İnsan, insan məniyyətinin təbiət hadisələrinə bənzədilməsi, Təbiət hadisələrinin insana, insan psixologiyasına bənzədilməsi kimi bədii təsvir vasitələrinin böyük bir ustalıqla əsərlərdən seçmiş, təhlilini vermişdir.

Daha sonra M.Cəfərin "H.Cavidin sənəti haqqında qeydlər" adlı böyük bir məqaləsi 1982-ci ildə çap olunan "Cavid xatırların..." məqalələr və xatirələr toplusuna təqdim edilir.

Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq əminliklə deyə bilərik ki, Cavidşünaslığın bir elm kimi formalaşmasında, müəfəkkir şair-dramaturqun zəngin ədəbi irsinin xalq arasında tanıtılmasında, geniş yayılmasında akademik Məmməd Cəfərin böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. İstər "Hüseyn Cavid" monoqrafiyası, istərsə də onla bağlı apardığı tədqiqatlar bundan sonra da Hüseyn Cavidlə bağlı aparılan araşdırmalarda istinad ediləcək mükəmməl mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://president.az/articles/32731>
2. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. (Tortib edən və ön sözün müəllifi Gülbəniz Babaxanlı) – Bakı, 2016. – 310 s.
3. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı: Çinar – çap, 2003, 281 s.
4. <https://metbuat.az/news/121639/gorkemli-edebyiyatşünas-alim-memmed-cefer-ceferov.html>

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
cinarerezayeva@yahoo.com.tr

Çinara Rzayeva

HUSEIN JAVID'S LITERARY HERITAGE IN THE WORKS OF MAMMAD JAFAR

The article examines the researches of outstanding academician Mammad Jafar on the literary heritage of the thinker poet Husein Javid. First, the first monograph published by Memmad Jafar about Husein Javid was widely discussed. The monograph "Husein Javid" consisting

of introduction, five chapters, is differed by its impressiveness. The monograph provides information about Javid's life and creativity, his poems, dramas and his other works were deeply analyzed. This monograph plays a unique role in the development of Javid Study.

The article also touched on a number of scientific articles written by the academician about Javid Efendi and a number of analyzes. The article entitled "The Craftsmanship Features of Javid's Creativity" was also widely studied.

As a result of the research, it was found out that researches held by academician Mammad Jafar, both in the monograph "Husein Javid" and in other investigations related to Husein Javid, are one of the best sources to address today by Javid's researchers and other researchers investigating Husein Javid's heritage.

Keywords: *Mammad Jafar, Husein Javid, monograph, heritage*

Чинара Рзаева

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ГУСЕИНА ДЖАВИДА В ТВОРЧЕСТВЕ МАММАДА ДЖАФАРА

В статье рассматриваются исследования выдающегося академика Маммада Джафара о литературном наследии мыслителя поэта Гусейна Джавида. Во-первых, широко обсуждалась первая опубликованная Меммадом Джафаром монография о Гусейне Джавиде. Монография «Гусейн Джавид», состоящая из введения, пяти глав, отличается внушительностью. Монография дает информацию о жизни и творчестве Джавида, его стихи, драмы и другие его работы были глубоко проанализированы. Эта монография играет уникальную роль в развитии исследования Джавида.

В статье также были затронуты ряд научных статей, написанных академиком о Джавиде Эфенди, и ряд анализов о нем. Статья под названием «Особенности мастерства творчества Джавида» также была широко изучена.

В результате исследования выяснилось, что исследования, проведенные академиком Маммадом Джафаром как в монографии «Гусейн Джавид», так и в других расследованиях, связанных с Гусейном Джавидом, являются одним из лучших источников, на которые сегодня обращаются исследователи Джавида и другие. исследователи, исследующие наследие Гусейна Джавида.

Ключевые слова: *Маммад Джафар, Гусейн Джавид, монография, наследие*

(AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim olunmuşdur)

Daxilolma: *İlkin variant 17.05.2019*

Son variant 24.06.2019